

קדמוניות

רבעון לעתיקות ארץ-ישראל וארצות המקרא
שנה יח • חוברת 3-4 (71-72) • תשמ"ו / 1985

העורך: אפרים שטרן
חברי המערכת: דוד אושישקין, אברהם איתן,
מגן ברושי, יורם צפירי
סגנון: ראובן אשל
מתווה: אברהם פלדור
מרכז המערכת: יוסף אבירם

תוכן-העניינים

- 61 דבר העורך – אפרים שטרן
62 מנזר מארטריוס במעלה-אדומים – יצחק מגן וחנניה היוזמי
תגליות בארץ
93 ממצא תת-ימי של מטען מתכות מתקופת הברונזה – אהוד גלילי ונסים שמואלי
96 כתובות יהודיות חדשות מן "הדרום" – עמוס קלוזר
100 עיר ללא היסטוריה – החפירות בחורבת סוסיה (כרמל) בשנת 1984 –
אברהם נגב
106 כנסייה ומיתקנים חקלאיים מן התקופה הביזנטית בחורבת בית לזיה –
יוסף פטריך ויורם צפירי
112 החפירות בחורבת זיכרין – משה פישר

תגובות והערות

- 121 על: ה' גבע, "החפירות במצודת ירושלים"; ר' סיון וג' סולר, "תגליות במצודת
ירושלים" – שלמה מרגלית; תיקון טעות – אהוד נצר; הסייח מתל עכו –
משה שדה ומשה דותן

ספרים

- 122 לואיס בינפורד: בחיפוש אחר העבר – מ' ברושי; נייל אשר סילברמן:
חפירות למען אל ומולדת – א' קמפינסקי; מנשה הראל: הנוף, הטבע והאדם
במקרא – ש' אביצור; דוד אושישקין: כיבוש לכיש בידי סנחריב – נ' נאמן;
אוריאל רפפורט: תולדות ישראל בתקופת הבית השני – ו' צפירי; ש"ד גויטיין:
חברה יס-תיכונית – ב"ז קדר

ידיעות

- 126 בחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה – יוסף אבירם

תמונות השער והלוחות הצבעוניים: מנזר מארטריוס במעלה-אדומים (צילם: ז' רדובן)

©

PRINTED IN ISRAEL

סודר והודפס במפעלי דפוס בן-צבי, ירושלים
כל הזכויות שמורות לחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה

כתובת מצרית מחורבת רימון

במאמרו על "בית-הכנסת של חורבת רימון" (קדמוניות, טז, תשמ"ד, עמ' 68) מתאר עמוס קלוזר תליון של אבן ירוקה, הנתון במסגרת של כסף. התליון נמצא יחד עם מטמון של מטבעות ביזאנטיים, המאפשרים לייחס את כל הקבוצה לשנת 500 לסה"נ, בקירוב. על האבן חרותה כתובת מצרית, שהיא – גם לפי קביעת החופר – קדומה יותר. הכתובת ניתנת לקריאה:

תהילה לחונס בנואי-אמון

חונס, אל הירק, היה אחד משלושת האלים הגדולים בנואי-אמון, יחד עם שני הוריו אמון ומות. עליירגל הביאו אתם חפצים שונים – כגון ולוחות וחפושיות – בתור מוכרת מן הביקור במקום הקדוש. לסארדיניה הגיע תבליט זעיר של "השילוש של נוא-אמון" מימי השושלת הב' (525-664 לפני סה"נ), ונדמה, כי הלוחית מחורבת רימון היא מאותה התקופה. אולי הגיעה בדרך המסחר לאחת הערים בשומרון או לעיר שומרון עצמה, ושם משכה את תשומת-הלב של אחד מתושבי היישוב ששכן באתר של חורבת רימון.

ר פ א ל ג ב ע ו נ

על הקונגרס הבינלאומי הראשון לארכיאולוגיה מקראית בארץ-ישראל

בחוברת האחרונה של "קדמוניות" (יז, תשמ"ד, עמ' 90-92) דיווח יוסף אבירם על הקונגרס הבינלאומי לארכיאולוגיה מקראית, שנערך השנה בירושלים. אף שהכינוס היה מאורע שהחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה ראויה להתכבד בו, לא היתה זו "הפעם הראשונה שנערך בארץ כינוס ארכיאולוגי בינלאומי".

עוד בחודש אפריל 1926 התקיים בארץ קונגרס ארכיאולוגי בינלאומי, שארגנה מחלקת-העתיקות של ממשלת המנדט בהנהלתו של ג'וזף ג'קסנג. מנהל המחלקה דאג, בשיתוף עם ממשלת המנדט הצרפתי של סוריה, מוזכרות הקונגרס כללה גם את פרופ' י"פ אולברייט, מנהל בית-הספר האמריקני בירושלים, ואת האב דוקס, איש בית-הספר הצרפתי למקרא, אף הוא בירושלים.

אכן, היה זה קונגרס בינלאומי תרתי משמע. הגיעו אליו כמאה נציגים רשמיים ממוסדות אקדמיים בארצות-הברית, בלגיה, בולגריה, מצרים, צרפת, גרמניה, בריטניה, הולאנד, ארץ-ישראל ועבר-הירדן, פולין, שוודיה, תורכיה והוואטיקאן. את החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה ייצג ד"ר נחום סלושץ, ואילו את האוניברסיטה העברית – שהיתה אז בת שנה אחת בלבד – ייצג ד"ר יוסף קלוזר.

הקונגרס, שנמשך כחודש ימים, החל בבירות, ששימשה נקודת-יציאה לסוירים באתרים כגון צידון, גבל ובעל-בק, משם עבר הכינוס לדמשק, ומשתתפיו סיירו, בין היתר, בתדמור ובחומס. משם עבר הקונגרס לטבריה, ומשתתפיו סיירו בעתיקות של כפר-נחום, כורין, טכחה, בית-שאן, נצרת, מגידו, ג'נין, שומרון ושכם. בסופו של דבר הגיעו משתתפי הקונגרס לירושלים. נוסף על ההרצאות וקבלות-הפנים – בין היתר עלי-ידי הנציב העליון – ביקרו המשתתפים בבית-לחם, חברון ואתרי ירושלים, כן סיירו באתרי עבר-הירדן, כגון מידבא, משתא, עג'לון וכרך, וחזרו לירושלים דרך יריחו ויס-המלח.

לקראת הקונגרס פורסמה חוברת, שהכילה את תכנית הקונגרס ותיאורים קצרים ומפות של אתרי הסוירים.

הקונגרס שעליו דיווח יוסף אבירם היה אפוא אחד הקונגרסים הארכי-אולוגיים הבינלאומיים שנערכו בארץ, אך לא הראשון שבהם.

רוני רייך

טריפון וקליע-העופרת מדור

בחוברת קודמת פרסם דן שלזינגר קליע-עופרת ועליו כתובת יוונית. קריאתי את הכתובת שעל פני הקליע דומה לזו של המפרסם הראשון:

TRYΦΩΝΟ
ΝΙΚΗ

ראוי לציין, כי האות האחרונה בשורה השנייה נשתמרה רק באופן חלקי, ולא כפי שפורסם.

לדעת המפרסם הראשון היה זה קליע של אחד מחייליו של אנטיוכוס הז', תרגום הכתובת שעל פני הקליע הוא, לדעתו, "נצחון על טריפון". הלשון היוונית אמנם מאפשרת את הפירוש הזה, אך באותה מידה אפשר לתרגם "נצחון של טריפון" (ראה, למשל: פוליביוס, כז:9:1, לעומת כא:1:39). הצירוף של המלה νίκη ושל שם פרטי ביחסת-הקניין אינו נדיר באפיגראפיה היוונית. דוגמאות רבות של נוסחה זו אנו מוצאים בכתובות של מילטוס, פריאנה, קוס ומקומות אחרים בדרום-מערבה של אסיה הקטנה. המלומד תיאודור ריינאך העלה את ההשערה, כי הכתובות בעלות הנוסחה הנזכרת קשורות לתחרויות שנערכו בגימנסיונים המקומיים. את הכתובות חקקו, לדעתו, ידידי המתחרים. מקדישי הכתובות לא רצו להקים יד לנצחון שכבר הושג, אלא להביע איחולים לנצחון בעתיד של המתחרה ששמו מופיע בכתובת.

הכתובת שלפנינו אמנם שייכת לתחום הצבאי, ולא לחיי הגימנסיון, אך ראוי לזכור, כי במזרח ההלניסטי היה קשר הדוק בין הצבא לבין מוסד הגימנסיון.

גם מתחום הצבא ניתן למצוא מקבילה לכתובת: שלושה קליע-יחידמר מסיציליה, ועליהם הכתובת הזוהה Ἀθηνάων νίκη. קליעים אלה קשורים, כנראה, למרד עבדים שהתחולל באי בשנים 101-104 לפני סה"נ בהנהגתו של עבד ששמו אֶתֶנִיוֹן (דיודור הסיקילי, לו:5:1 ואילך). בסיציליה נמצאו גם קליעים שמופיע עליהם צירוף של המלה νίκη ושל שם של אל או של אלה ביחסת-הקניין: νίκη Ἀδᾶ(ν)ας, νίκη Δίος. נוסח דומה אנו מוצאים בחשמ"ב יג:טו. בעת המסע השני של ליסיאס ביהודה תקפו היהודים את הצבא הסלבקי לאחר שהושמעה הקריאה Θεοῦ νίκη (כך יש לגרס שם על-פי אחריים מכתב-ידיד) כאות מוסכם להסתערות. הקריאה הושמעה בראשית הקרב, ולכן כרוז, שהיה בה איחול לעתיד, ולא ציון לנצחון שכבר הושג. לפיכך עלינו לראות בכתובת שעל פני הקליע איחול לנצחוננו של אדם ששמו טריפון במערכה הצפויה לו.

קריאתי את הכתובת שעל גב הקליע שונה לחלוטין מזו המופיעה בפרסום הראשון:

E דמות ציפור L 9
ΔΗΠΟΥ
ΤΕΥΣΑΙ

האות הראשונה משמאל היא דל"ת פיניקית, שאינה אלא קיצור של שם העיר דור/דאר. ראוי להזכיר, שעל חלק ממטבעות הערים הפיניקיות גבלה וקרן מופיע הקיצור גימ"ל או קר"ף.

אישור להנחה שהעיר דור היא זו שייחלה לנצחון צבאי של טריפון אפשר למצוא בשורה 2. צירוף האותיות בשורה זו הוא ללא מובן, אך ההבדל בין שלוש האותיות הראשונות לבין שלוש האותיות האחרונות מבחינת גובהן וצפיפותן מרמז, כי יש לפצל את השורה לשתי קבוצות בנות שלוש אותיות. שתי האותיות הראשונות של הקבוצה השמאלית (ΔΗ) אינן אלא קיצור המופיע על חלק ממטבעות דור לציון חברי-האזרחים בעיר. חברי-האזרחים של דור מופיע על מטבעות אחרים של העיר בצורתו המלאה: ΔΗΡΕΙΤΩΝ או ΔΗΡΕΙΤΩΝ. האות Η היא קיצור המלה ἥδης.

קליע-העופרת שנמצא בדור נעשה אפוא מטעם העיר. הכתובת שעליו מבטאת איחול לנצחון צבאי של אדם ששמו טריפון. תמיכתה של דור

קדמוניות, טז (תשמ"ג), עמ' 116.

(ה:61:1). שקרא לדור פוליס בתארו את הסתערותו של אנטיוכוס הג' על המקום בשנת 218 לפני סה"נ.

נפנה עתה לחלקה האחרון של הכתובת שעל גב הקליע. המלה $\rho\sigma\upsilon$ שבחצי השני של שורה 2 מתקשרת עם $\gamma\epsilon\upsilon\sigma\alpha\iota$ שבשורה 3. הציווי $\rho\sigma\upsilon \gamma\epsilon\upsilon\sigma\alpha\iota$ "שעם מן האוג", מופנה אל האויב ומתייחס לקליע עצמו. ידועים מכבר קליעים הנושאים כתובת בציווי המופנית אל האויב. כך, למשל, נמצאו כתובות על קליעים שבהן נאמר לאויב – באירוניה, כמובן – לתפוס את הקליע הנזרק אליו.

יוצר הקליע מכנה אותו בשם $\rho\sigma\upsilon$, "אוג". האוג הוא סוג של שיח או עץ קטן, הנושא אשכולות של פירות חד-גלעניים. סופרים יווניים ולאטיניים ייחסו לאוג שימושים שונים, כגון תרופה, תבלין וחומר לעיבוד עורות. מסופרים אלה אנו למדים, כי האוג גדל בסוריה, ואף נשא את השם "אוג סורי". המשנה אף היא מוכירה את האוג: "ראה, למשל, מעשרות א:ב; פאה א:ה. גם חורבת סומכא (סומק) שבמרחק של פחות מ-20 ק"מ מצפון-מזרח לדור רומות על צמיחתו של האוג באזור דור, שכן המלה הסורית "סומכא" היא שם מקביל לאוג, המופיע בסורית גם בצורת "אוגא".

עדיין יש לשאול את השאלה מדוע נצטווה האויב לטעום מן האוג, או, ליתר דיוק, מפרי האוג, הקרוי אף הוא $\rho\sigma\upsilon$. לדעתי יש כאן רמז לשימוש בפרי בתרופה או כתבלין. הפקודה "שעם מן האוג" היא אירונית, שכן תכלית הקליע היתה לפגוע באויב, ולא להסב לו עונג או לשכך כאבים. הנוסח המלא של הכתובת הוא אפוא:

פני הקליע: $\tau\rho\upsilon\phi\omega\nu\sigma(\varsigma)$
 $\nu\acute{\iota}\kappa\eta$

גב הקליע: ϵ ציפור ι (ד'אר)
 $\Delta\omega(\rho\iota\tau\omega\nu) \pi(\acute{o}\lambda\epsilon\omega\varsigma)$. 'Ροῦ
 $\gamma\epsilon\upsilon\sigma\alpha\iota$

נ"ב לאחר שנסיימה כתיבתו של מאמר זה פורסם דיווחו של דן שלזינגר על קבוצה של קליעים באוסף פרטי. אחד הקליעים מקבוצה זו נושא את הכתובת $\gamma\epsilon\upsilon\sigma\alpha\iota$. ציווי זה מאשר את קריאתי ומראה, כי השימוש בו לא היה חד-פעמי.

דב גרא

ראה, למשל: Plinius, *Naturalis Historia*, XXIV:91-93:129.
קדמוניות, יז (תשמ"ד), עמ' 89.

ספרות

T. Reinach, *Revue des études grecques*, VI (1893), pp. 197-203
M. Guarducci, *Epigrafia greca*, II, Rome 1969, pp. 516-524
H. Seyrig, "Notes on Syrian Coins", *Numismatic Notes and Monographs*, CXIX (1950), pp. 1-35

קליע־העופרת מרור

בטריפון, רצחו של אנטיוכוס הר', במהלך המלחמה שניהל נגד אנטיוכוס הר' (חשמ"א טו:ייד, כה-כו, לו; מלח' א:50; קדמ' יג:223-224; סטיפאנוס מביזאנטיון, הערך "דור"; סיקקלוס, מהדורת ד'תשנ"ח, עמ' 552-553) מתירה לנו להניח, שאנשי דור יצרו את הקליע בזמן מלחמה זו.

נשוב לשורה 1 שעל גב הקליע. מופיעה בה דמות של ציפור, המתעופפת שמאלה. דמות של ציפור, ובעיקר של נשר, מופיעה על קליעים אחרים מן התקופה ההלניסטית. הסימן ι שמשמאל לציפור והאות ϵ שממימנה מציינות תאריך: שנה 5.

השנה החמישית יכולה להיות של מניין בלתי־ידוע של העיר דור או של מניין שנות שלטון של טריפון. אין בידנו שום הוכחות לביסוס ההשערה הראשונה. שונה הדבר אם נניח, כי התאריך מציין את השנה החמישית לשלטון של טריפון, מהדגם שהכתוב בקליע מקביל במידה רבה לכתוב בסדרת המטבעות הפיניקיים של טריפון. על גב המטבעות מסידרה זו אנו מוצאים את היסודות האלה: עיטור (בעיקר נשר), קיצור השם של חבר־האזרחים של העיר שבה הוטבע המטבע ותאריך המציין את השנה למניין שלטון של טריפון. ההקבלה לכתוב על גב הקליע ברורה. על פני המטבעות מסידרה זו – כלומר, בצד השני – אנו מוצאים את דיוקנו של טריפון. דיוקן זה נועד לציין, שטריפון הוא הסמכות השלטונית העליונה. האיחול שעל פני הקליע – $\tau\rho\upsilon\phi\omega\nu\sigma(\varsigma) \nu\acute{\iota}\kappa\eta$ – משמש לאותה תכלית ממש.

לפי יוסף בן מתתיהו ארך שלטון של טריפון שלוש שנים בלבד (קדמ' יג:224), אך מטבעותיו של טריפון מלמדים, כי שליט זה טבע מטבעות משנתו הראשונה ועד שנתו הרביעית. קליע־העופרת הוא העדות הראשונה, ששלטון טריפון נמשך חמש שנים.

נעלותו לכס־המלוכה ביטל טריפון את השימוש במניין הסלבקי ונקט מניין חדש למן תפיסתו את השלטון. יש א־בהירות מסוימת לגבי ראשית שלטון מטבעותיו האחרונים של קדמו. אנטיוכוס הר', נטבע בשנה ה־171 למניין הסלבקי (142/1 לפני סה"נ), ולכן סבורים החוקרים, כי בשנה זו רצח טריפון את בן־חסותו ותפס את השלטון. תאריך ייצורו של קליע־העופרת, כמו תאריך הקרב על דור, הוא אפוא שנת 138/7 לפני סה"נ.

תאריך זה והקריאה $\Delta\omega(\rho\iota\tau\omega\nu) \pi(\acute{o}\lambda\epsilon\omega\varsigma)$ מעידים, כי בשנת 138/7 לפני סה"נ כבר היתה דור פוליס. מסקנה זו עולה בקנה אחד עם דברי פוליביוס

ספרים

עיונים במקרא •

ידוע מאיר גרינץ (1911-1976) היה פרופסור למקרא באוניברסיטת תל־אביב. ספר־הזכרון שהציאו לאור חבריו, תלמידיו ומוקירי שמו הוא תעודה של כבוד לזכרו של חוקר רבגוני בעל עט

• עיונים במקרא – ספר זכרון ליהושע מאיר גרינץ (תעודה) – קובץ מחקרים של בית־הספר

לשון. קצר המצע מלהשתרע, ולכן אי־אפשר לסקור כאן את כל הטוב שבקובץ, ולא הטעמנו את הקורא אלא ממה שהלב חפץ, ועוד הרבה נותר.

מאמרו של העורך, "נבואה וסימפטיה", הוא ביקורת שיטתו של השל על הנבואה. השל דן בנבואה כתופעה של סימפטיה, היינו, של הוזהרות מכוונת של הנביא עם ה"פאתוס האלוהי". תגובת

שנון, פולמוסן שלחם בתקיפות על דעותיו העצ-מאיות.

בקובץ שלושה מדורים: "הגות ותולדות הפר-שנות", "בעיות פרשניות והיסטוריות" ו"בעיות

למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג, ב, בערי-כת ב' אופנהיימר. תל־אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ב. 416 עמ'.